

•

חלק שני התעוררות

פרק ד

לקראת מאבק פעיל

כמה וכמה מאורעות, שאירעו בעולם הקרוב והרחוק מאז תחילת 1943 ועד מחציתה של שנה זו, גרמו למפנה בהלכי הרוח, ששררו בחוגי המחתרת של גיטו קובנא. הראשון היה נצחון הצבא האדום בסטאלינגראד.

"שירות המודיעין" של ארגוני המחתרת בגיטו (האזנה לראדיו, הברחת עיתונים מן העיר, קשר עם ליטאים וגרמנים שסיפרו על המתרחש בעולם) כבר היה מפותח בתחילת 1943 עד שכמעט לא היה מאורע מדיני או צבאי חשוב, שלא נודע לציבור היהודי סמוך לזמן התארעותו. וכבר בינואר אותה שנה ידעו יהודי הגיטו, ובייחוד פעילי המחתרת שבו, על כיתור צבאות גרמניים עצומים בסטאלינגראד ועל המכות האיומות, שצבא היטלר סופג יום יום באותה גיזרה, ואף בגזרות אחרות של החזית המזרחית. ידיעות אלה עוררו בקרב כלואי הגיטו גל של שמחה. במפלוגות הנאצים ראו פעמי גאולה רחוקים וראשית התגלמות חלומם הגדול. השמועות עברו מפה לאוזן ונעשו לשיחות גלויות ונרגשות בבתים ובמקומות העבודה, והידיעה על סיומה של מערכת סטאלינגראד בנצחוננו המזהיר של הצבא הסובייטי נתקבלה על ידי היהודים כדבר שהיה ודאי וצפוי מראש. אותו היום שהוכרו בגרמניה ובאירופה הכבושה כולה ליום-אבל על תבוסת הצבא הגרמני "הבלתי מנוצח", נהפך בגיטו ליום חג גדול.

השמחה לא נעלמה מעיני הגרמנים והם החליטו לנקום ביהודים. ב־3 בפברואר, בעצם ימי האבל הרשמיים, נתפסו כ־50 איש והוצאו להורג למחרתו במצודה התשיעית¹. טבח זה כונה בפי הגיטו בשם "ה־אקציה הסטאלינגראד־דית". היה בו כדי להזכיר ליושבי הגיטו את מצבם האמיתי, וכי לגבי גורלם שלהם עלולה משמעותו של נצחון סטאלינגראד להיות אחרת לגמרי מאשר לגבי מהלך המלחמה בכללו.

המאורע השני שהשפיע על דרכה של המחתרת, היה המרד של גיטו וארשא. אמנם מה שנודע בגיטו על כך דל היה. הידיעות הראשונות על המתרחש בין חומות גיטו וארשא נקלטו כנראה בראדיו. ה־אלטסטנראט ואנשי מצו"ק עשו אז מאמצים להשיג ידיעות נוספות. נעשה ניסיון לחדש את המגע עם גיטו וילנא, מתוך הנחה, שלפחות המחתרת שבו עומדת בקשר מתמיד עם

1. גאר, עמ' 135—137; גרינהויז, פ' ח, 7, עמ' 27.

חלק שני: התעוררות

המחתרת שבגיטו וארשא. ליטאי אחד מסר, שבהיותו בווארשא ראה להבות־אש עולות מן הרובע של הגיטו, וכן שמע רעמי תותחים.

גם בסביבה הקרובה יותר לקובנא נותרו דברים שבישרו רעות. במאוס 1943 הודיעו הממונים על גיטו קובנא ל־אלטסטנראט, כי יש בכוונתם להכניס לגיטו 5,000 יהודים מסביבות וילנא, מן העיירות אושמיאן, סמורגון, אולשאן, קרווה, מיכאלשוק ועוד, לרגל חיסול הגיטאות במקומות ההם.² ה־אלטסטנראט עיבד תוכנית לקליטתם, אולם הגסטאפו בקובנא סירבה ליטול על עצמה את ה"אחריות" ליהודי מחוז וילנא, ונימוקה היה, שיהודים אלה עזרו לפארטי־זאנים הסובייטיים שביערות וילנא, ושהם עצמם פארטיזאנים כולם. בתחילת אפריל הכניסום לקרונות ונאמר להם, שהם מובלים לגיטו קובנא. ואמנם נסעה הרכבת לעבר קובנא, אך נעצרה באמצע הדרך. היהודים נצטוו לרדת מתוכה והם נורו בו במקום, ורק מעטים הצליחו להימלט.

חלק קטן מיהודי מחוז וילנא ניצלו אז מטבח זה, משום שהועסקו באותו זמן בסלילת כביש וילנא־קובנא. הם הוחזקו במחנה־עבודה בעיירה ז'ז'מר, והיתה סכנה שעם סיום העבודות יירצחו גם הם, או יישלחו לאזורי החזית בצפון. קבוצה קטנה של יהודי המחנה הזה היו מובאים לעבודה בקובנא, וה־אלטסטנראט הצליח לקשור קשרים אתם, ונודע לו על הסכנה הנשקפת ליושבי המחנה. הוא החליט לנסות פעולה כלשהי להצלתם. התפקיד הוטל על ד"ר יצחק רבינוביץ', שהיה באותו זמן מקשר בין לשכת־העבודה של הגיטו ללשכת־העבודה הגרמנית. רבינוביץ' עמד בקשר מתמיד עם הממונה על עבודת היהודים בלשכת־העבודה הגרמנית, הרמאן, ולעתים הצליח לנצל קשרים אלה לטובת הגיטו. הוא השפיע על הרמאן שיעזור להביא את יהודי מחנה ז'ז'מר לגיטו — כולם או רובם. הנימוק היה, שיש ביקוש רב לכוח־עבודה במקומות העבודה שבקובנא, ושבגיטו "חסרות ידיים עובדות". הלה פנה לגסטאפו בוויילנא וקיבל רשות להעביר 400 יהודים ממחנה ז'ז'מר לגיטו קובנא. וכך מספר רבינוביץ' בעדותו:

... הסברנו אז להרמאן, שאם יבואו גרמנים להעביר את היהודים האלה, לא יאמינו הללו. הם יודעים, כי גרמנים באים להוציא יהודים רק להרג ולא לעבודה, ולכן עלולה התגובה להיות שלילית. ביקשנו שלא ישלחו גרמנים לקבל את היהודים, אלא רק משטרה של היהודים. סוף סוף השגנו את הרישיון וקיבלנו מכוניות להעברת האנשים... במשך היום הוצאנו 800 יהודים או יותר. רק מיעוטם נשארו. הם הובאו לגיטו קובנא וגורלם היה כגורל אנשי קובנא. על כל פנים זו היתה פעולה שגרמה לחיי הגיטו תזווה גדולה... אנשי ז'ז'מר, ובמיוחד

2. גאר, עמ' 139; גרינהוין, פל"ח, שם; ספר הפרטיזאנים היהודים. כרך א', עמ' 30.

פרק ד: לקראת מאבק פעיל

בני הנוער שביניהם, שבאו מסביבות וילנא, היה להם כנראה קשר כלשהו עם פארטיזאנים, וכבר היתה ביניהם גטייה חזקה לעבור לפארטיזאנקה. חלק מהם, למשל, שהועברו למחנה העבודה בקושידאר, התקשרו עם הפארטיזאנים. גם שם כבר היו תופעות של מרד...³. מפי יהודים אלה שמעו יושבי הגיטו סיפורים ואגדות על "הפארטיזאנים הסובייטיים המשוטטים ביערות דרום-ליטא ובילורוסיה, ומפילים אימה על הגרמנים". נפוצו שמועות על חבורות פארטיזאנים יהודים, המתהלכים בדרכים ובכפרים ומוציאים מזון מן האיכרים.

באותו זמן החלו להופיע בשמי קובנא מטוסי-קרב סובייטיים. תחילה הסתפקו בטיסות סיוור, אך כעבור זמן-מה התחילו להפציץ מטרות צבאיות שבעיר. הבהלה בקרב האוכלוסיה הליטאית, וכן בקרב הגרמנים שבעיר, היתה רבה. לעומת זאת – היהודים שקטו. עצם הביטחון שהגיטו לא יופצץ, בעוד שהליטאים והגרמנים יושבים במקלטים אחוזי חלחלה, היה בו משום סמל רב-משמעות לתמורה שחלה במהלך העניינים. אנשי הגסטאפו כדרכם האשימו את תושבי הגיטו באיתות לטייסים הסובייטיים. אין לנו שום רמז, שאנשי המחתרת בגיטו התכוונו לעסוק בדבר מעין זה. אולם דווקא באותם ימים קרה מקרה ליד שער הגיטו, שהגרמנים יכלו לפרשו כהוכחה להאשמתם.

כאמור, כבר עסקו ארגוני המחתרת בתקופה ההיא בתברחת נשק לגיטו, אם כי בממדים צנועים למדי. בין העוסקים במלאכה מסוכנת זו היה ירחמיאל ברמאן, מאנשי "הארגון האנטי-פאשיסטי". הוא עבד במחסן הנשק הגדול של המצודה החמישית, שמשם נגנב נשק לא מעט בשביל הארגון. באחד מימי מארס 1943 נתקל ברמאן במכשיר לאיתות צבאי, והוא החליט להבריחו לגיטו⁴. הוא תחב את המכשיר לתוך שק מלא עצים, וכך חזר עם פלוגת העבודה שלו לגיטו. אך לרוע המזל ערכו הגרמנים באותו יום ביקורת חמורה בנכנסים, והמכשיר נמצא. ברמאן נעצר ונמסר לידי הגסטאפו. ראשי הגיטו עמדו על חומרת המצב והפעילו את כל מקורות השפעתם, כדי לשחרר אותו ולטשטש את העניין כולו. לבסוף הוחזר הלה לגיטו מקץ שבועות אחדים⁵. ביולי 1943 אירעה התפוצצות אדירה במצודה החמישית שעל יד קובנא שבו עבדה בריגאדה של פועלים יהודים מהגיטו במיון ובפירוק נשק ותחמושת סובייטיים⁶. באותה התפוצצות נספו מאיר לוריא ופיבל פאראד, חברי

3. עדות ד"ר יצחק רבינוביץ', עמ' 14 ואילך (תקליט 4).

4. ממקור אחד מסתבר, שברמאן פעל במקרה זה שלא לפי הוראות הארגון. ראה לכך: א' פייטלסון, שותפו של ברמאן להברחת נשק לגיטו, הורחק מן הארגון אחרי המקרה האמור, באשמה כי היתה כאן פרובוקציה (ראה מכתב פייטלסון, מס' 17).

5. גאר, עמ' 143.

6. לפי כמה מקורות, בוצעה הפעולה בהוראת המחתרת. הארגון היה שולח מדי פעם חבריו למצודה החמישית לתפקידים מיוחדים. כך מוסר בעדותו מיכאל גלבטרונק,

חלק שני: התעוררות

ארגון המחתרת בגיטו⁷, וחבר אחר, ירחמיאל שיניוק, איבד ידו⁸. שני זקיפים גרמנים, שהיו באותו מקום, נהרגו אף המה. התגובה של הגרמנים לא איחרה לבוא, אלא שהפעם הסתפקו בפירוק הבריגאדה בלבד.

כל המאורעות האלה בצירופם שימשו מקור לתסיסה בקרב הציבור בגיטו. השיחות והוויכוחים על המצב ועל הסיכויים לעתיד התנהלו מעתה בחוגים רחבים, וחרגו הרחק מעבר לתחומי המחתרת, הן כלפי "מעלה" — מוסדות הגיטו וה־אלטסטנראט, והן כלפי "מטה" — יושבי הגיטו הבלתי־מאורגנים. שני דברים הלכו ונתבררו, וכמעט שלא נמצאו עוד עוררין עליהם: שהמלחמה מתקרבת לקצה ושתבוסתם של הגרמנים היא בלתי נמנעת. אך בשאלה, מה נובע מכאן לגורל הגיטו ומה צריכים היהודים לעשות — נחלקו הדעות⁹. הללו אומרים, כי סימני התקרבות הקץ מחייבים החמרת מדיניות ההתאפקות; צריך להימנע מכל מעשה העלול להכעיס את הגרמנים ולהניעם לפעול נגד הגיטו; כל יום העובר בשלום הוא צעד לקראת הגאולה — "רק לא להרגיז אותם!". והללו סוברים, כי הגיע הזמן לפעולה; עד עתה לא היה טעם לכך, כי לא היה סיכוי להצלחה, אולם עתה — עת לעשות. יש להיחלץ מצבת הגיטו, לברוח, להיחבא, לעשות משהו.

ואם בגיטו כולו כך, בארגוני המחתרת לא כל שכן. כאן לבשה התסיסה צורה מגובשת של ויכוח נוקב על דרכה של המחתרת ב"מצב החדש". בארגוני הנוער הציוניים, שזה חודשים אחדים נתקיימו בהם תאים סודיים לאימון צבאי, נשמעה יותר ויותר הטענה, כי הגיע הזמן לקבוע תוכנית פעולה ברורה בשביל הכוח המתהווה, אם להתקוממות בתוך הגיטו ואם למאבק מחוצה לו. השמועות על הפארטיזאנים שביערות ליטא הלהיבו את הדמיון. ב"השומר הצעיר" נתגבשה, כאמור, מאז ביקורה של אירנה, עמדה מחייבת לגבי מרי פעיל, וחבריו חיפשו דרכים למימוש קו זה. גם ב"אב"צ היה נטוש ויכוח ער בין החברים¹⁰. גם בהם דבקה התסיסה הכללית, ומפקדת הארגון נדרשה לבדוק מחדש את דרכי הפעולה שלו. נאמר, שאין עוד טעם לעשות את הפעולה החינוכית־הסברתית עיקר. מעתה ענייני ההצלה וההגנה הם ראשונים במעלה.

- שארגונו הטיל עליו יום אחד לעבוד כאן. משהגיע למקום הזדהה ע"י הסיסמה "זה בסדר". נאמר לו שתפקידו יהיה להשתעל בעת שמנהל העבודה יתקרב, כי "עושים שם משהו" (עדות מ' יצחקי (גלבטרונק), עמ' 3—4, והשווה פק"ג, עמ' 41).
7. מאיר לוריא זכה לאחר מותו לעיטור הדגל האדום, לפי צו נשיאות הסובייט העליון של בריה"מ, מיום 1 ביולי 1958.
8. לפי עדות מזכיר תא הארגון, שאליו השתייך שיניוק, היתה התוכנית המקורית, שהפיצוץ יבוצע בקרון, בעת שהפועלים כבר לא יהיו במקום העבודה (מ"ל גולדשמידט, מכתב 5, עמ' 1—2; השווה גם י' שיניוק, מכתב 3, עמ' 1—9).
9. גרינהויז, פ"ל"ח, מס' 8, עמ' 30.
10. עדות מ' גאיל־ירון, עמ' 17 (תקליט 5).

פרק ד: לקראת מאבק פעיל

שיתוף פעולה בין פלגי המחתרת

הקומוניסטים הגיבו על ה"מצב החדש" קודם כול בהגברת חיפושיהם אחרי קשר עם מחתרת ליטאית. אך גם בגיטו גופו ראו צורך לצאת מבדידותם ולחתור לשיתוף פעולה בין ארגוני המחתרת על בסיס של מאבק פעיל בכובש. יש סימנים שבקרב צמרת הקומוניסטים לא היתה תמימות־דעים בעניין זה. הדבר יתברר מתיאור השתלשלות העניינים שהביאה לשיתוף פעולה זה.

אין אנו יודעים בדיוק, מתי נתעוררה לראשונה היוזמה לשיתוף פעולה בין הקומוניסטים ובין המחנה הציוני בגיטו. גולוב מספר¹¹, שבקיץ 1943 הודיע לו צבי לזין על פגישתו עם חיים־דוד ראטנר ועם דימה גלפרן מן "הארגון האנטי־פאשיסטי", ושהללו הציעו שיתוף פעולה בינם ובין מצו"ק. "דעתי היתה שלילית, מכיוון שלא האמנתי לקומוניסטים, וחשבתי שאסור לנו להעמיד את חברינו למרות פיקוד משותף אתם. עוד בזמן הראשון של הכיבוש הסובייטי¹² ראיתי רבים מצעירי התנועה הציונית שהצטרפו ל'קומסומול' בהשפעת התעמולה הקולנית וההבטחות, ובעיקר מתוך שלילת הרעיון הלאומי, שהוצג כהסוואה של האימפריאליזם. הדבר הכאיב לי. כחבר פעיל של הנוער הציוני ראיתי את עצמי אשם בכך".

על כל פנים, ההצעה הובאה לפני הנהגת מצו"ק ונערך דיון נוקב, ששותפו בו ח"נ שפירא, אייזיק סרבניצקי, צבי לזין, גולוב וכן ד"ר אלקס ועו"ד גארפונקל. הצעת ראטנר־גלפרן היתה: (א) לאחד איחוד מלא את כל הכוח הלוחם בגיטו ולהעמידו למרות פיקוד אחד, (ב) לקבוע באורח עקרוני, שהכוח הלוחם — ששני הגופים יעשו הכל להרחבתו ולחיזוקו — תפקידו לא רק להגן על הגיטו במקרה של חיסול, אלא גם להילחם באופן פעיל בכובש מחוץ לתחום הגיטו, במסגרת תנועת הפארטיזאנים הסובייטיים. אנשי הנהגת מצו"ק הבינו, כי לא ייצאו ידי חובתם ההיסטורית, אם לא יצטרפו למאבק עם הכובש. ומכיוון שידעו שאין דבר זה בגדר האפשר, אלא אם כן יתחברו אל הפארטיזאנים הסובייטיים, וזאת אי אפשר שלא באמצעות הקומוניסטים, באו לידי החלטה, שאין מוצא אחר אלא שיתוף פעולה עם "הארגון האנטי־פאשיסטי". ברם, ההחלטה כללה הסתייגות אחת. נאמר בה, שיש להבטיח, כי חברי הארגונים הציוניים יוכלו לקיים בפלוגות הקרב הווי לאומי, לדבר עברית ולשיר שירים עבריים. צבי לזין וגולוב נתמנו כנציגי מצו"ק לניהול משא ומתן עם אנשי "הארגון האנטי־פאשיסטי". אך בטרם התחיל המשא ומתן הרשמי בא גולוב במגע בלתי־רשמי עם חיים ילין¹³. הלה לא הסתיר את

11. עדות א' תורי (גולוב), עמ' 37 ואילך.

12. הכוונה לשנת השלטון הסובייטי בליטא 1940/41.

13. שם, עמ' 41.

חלק שני: התעוררות

דעתו, כי "מנקודת ראות אובייקטיבית אי־אפשר יהיה לקיים תאים נפרדים עם שירים שונים והווי שונה... ואין זה חשוב. הכיוון צריך להיות: מרד ומאבק נגד הפולש, והכל צריך להיות כפוף למטרה זו...". הוא הוסיף, כי הוא מצדו אינו רוצה להקשות על המשא־ומתן, שלא הוא מנהל אותו, אך "בהכרח, הדבר לא יקום בצורה זו". גולוב האמין לדברי ילין יותר מלדבריהם של אחרים, והציע להפסיק את המשא־ומתן. משלא נתקבלה הצעתו, התפטר מן התפקיד של נציג מצו"ק במשא־ומתן, ובמקומו נתמנה אייזיק סרבניצקי. במגע המוקדם בין שני הצדדים היה פעיל מאוד ד"ר ר' וולסונוק, שהיה ידוע לפני המלחמה כעיתונאי זריז, בקי בענייני כלכלה ומדיניות, ואף בענייני צבא ספציפיים¹⁴. התהלכו שמועות, שבהיותו צעיר היה כותב חיבורים על נושאים צבאיים, וגנראלים רוסים של הצאר היו מפרסמים אותם על שמים. לאחר מכן שירת כקצין גבוה וכמומחה צבאי במטה הכללי הפולני, ולבסוף השתקע בקובנא ועבד בשירות ממשלת ליטא. בגיטו היה תחילה מנהל "מדור שדה התעופה" בלשכת־העבודה של ה־אלטסטנראט, ולאחר־מכן — מנהל הלשכה הסטאטיסטית. לפניו היה נוטה לרוויזיוניסטים, אך בגיטו התקרב לחוגי השמאל. קשה לדעת אם היה לו שם מעמד מוכר¹⁵, אך ראשי "הארגון האנטי־פאשיסטי" ידעו לנצל את בקיאותו בעניינים מדיניים וצבאיים, וכן את כושר השכנוע שלו ביחסיהם עם מצו"ק ועם מוסדות הגיטו. שני הצדדים ראו בו את רכז האינפורמציה הפוליטית־צבאית במחתרת. בפרשנות מתחום זה עלה על כל חבריו. על סמך הידיעות המקוטעות והדלות, שהגיעו לידי מכל המקורות שעמדו לרשות המחתרת, הצליח תמיד לצייר תמונה מקיפה של המצב ולנתחה במומחיות מופלגת. הוא תמך בהתלהבות בהצעת האיחוד. עם הצטרפותו של אייזיק סרבניצקי למשא־ומתן נפגשו שוב הצדדים, וראטנר וגלפרן הודיעו, שהם מקבלים את כל ההסתייגויות של מצו"ק. כך הושג הסכם לשיתוף־פעולה, ונרשם פרוטוקול על כך ונחתם בידי ארבעת משתתפי המו"מ. נאמר בו, כי "שני המתנות — המחנה הציוני ולוחמי החופש היהודים (הקומוניסטים) — יארגנו יחד את "פלוגות הקרב" ויימנעו מפעולה נפרדת כלשהי. כל אחד מן הצדדים יגייס את אנשיו והם יקבלו אימון, הדרכה וציוד... יהיה תכנון אחיד להדרכה ולפעולה עד ליציאה ליערות... ויימנעו מכל לחץ או השפעה רעיונית. הפעולה תוגבל למאבק נגד הגרמנים ולהצלה, באמצעות גרודי הפארטיזאנים ביערות. אלה שיצטרפו לפלוגות־הקרב יחויבו להישמע למפקד האזורי או המקומי. בשעות המנוחה תיעשה הפעולה החברתית באופן חופשי לפי רצון החברים". עוד נאמר, כי "השותפות הזאת

14. קובץ "ליטע" (יידיש), בעריכתו של ב' סודארסקי, ניו־יורק, 1951, עמ' 1093—1094.

15. ב פ ק " ג אין שמו מוזכר כלל.

פרק ד: לקראת מאבק פעיל

היא עד לתבוסת הגרמנים, ואז יהיה כל לוחם רשאי לבחור את דרכו בחיים, להישאר במקומו או לעלות לארץ-ישראל...¹⁶.

במקורות הקומוניסטיים אין זכר לכל הפרשה של המשא-ומתן וההסכם. שיתוף הפעולה בין שני המחנות מתואר באחד המקורות האלה כך:

... מפלגות וארגונים יהודיים שונים, בורגניים וזעיר-בורגניים, שהיו פעילים בליטא הבורגנית, חידשו עתה את פעילותם במחתרת הגיטו. אנשי הצמרת של ארגונים אלה עסקו זמן ממושך ב"פעולה תרבותית" בקרב חסידיהם. פעולתם המעשית הצטמצמה בניצול מוסדות הגיטו למען ענייניהם של חברי הארגונים... נוכח המאורעות שמסביב ובלחץ חסידיהם נאלצה הצמרת של המפלגות השונות לנקוט עמדה כלפי הבעיות היומיומיות הדוחקות של הגיטו, ובראש-וראשונה כלפי התנועה האנטי-פאשיסטית, שהשפעתה גברה והלכה, ושפעולתה בארגון המרי נגד הכובש התחילה להיות מורגשת בקהל הרחב יותר ויותר והלהיבה למאבק אנשים מחוגים שונים. אחדים מאנשי הצמרת של אותן מפלגות הביעו את נכונותם לשתף פעולה עם הארגון האנטי-פאשיסטי הלוחם. לתכלית זו הוקמה מועצה לשיתוף פעולה. לאחר-מכן נבחרה ועדה, שכונתה "מט"ק" (מיליטעריש-טעכנישע קאמיסיע = ועדה צבאית-טכנית), שעסקה בגיוס אמצעים לרכישת נשק. אך "מט"ק" פעלה זמן קצר בלבד...¹⁷.

בעדותו של גולוב אין זכר לוועדה זו המכונה מט"ק, אך נאמר שם, כי סמוך להסכם הוקם מטה משותף של שני הצדדים, ונמנו עליו החתומים על פרר-טוקול ההסכם: אייזיק סרבניצקי וצבי לוי מצד מצד מצו"ק, וראטנר ודימה גלפרן מצד הקומוניסטים. "מטה זה עמד בראש הפעולה כל הזמן"¹⁸.

יש מזהים את "המטה המשותף" עם מוסד שקראו לו "הוועד הציבורי" ("געזעלשאפטלעכער קאמיטעט", או בקיצור: "געז. קאמיטעט")¹⁹. מתוך עדותו של גולוב מתברר, כי אמנם היה במחתרת הגיטו גוף בשם "הוועד הציבורי", אך אין הוא זהה עם ה"מטה". ה"ועד" לא היה מוסד מגובש, אלא מכשיר-פעולה שה"מטה" השתמש בו לעתים מזומנות לשם ביצוע מפעלים שונים למען הכוח הלוחם: גיוס כספים, רכישת בגדים וציוד, רכישת נשק

16. עדות א' תורי (גולוב), עמ' 42. הארגון המשותף נקרא אחר-כך בשם "הארגון" סתם ("די ארגאניזאציע") או "הארגון הלוחם". שמו המלא היה "אידישע אלגע-מיינע קאמפס-ארגאניזאציע" (ארגון יהודי כללי לוחם). להלן נקרא לו בקיצור: איכ"ל.

17. פ"ק ג, עמ' 62.

18. עדות א' תורי (גולוב), עמ' 44. אין לזהות את ה"מטה" הזה עם "המטה השחור" (ראה להלן, פרק ח).

19. מ"ל גולדשמידט, מכתב 1, עמ' 4.

חלק שני: התעוררות

והברחתו לגיטו ומתוכו, גיוס מדריכים לאימון בנשק מבין אנשי צבא לשעבר, עזרה בסידור אנשי הארגון במקומות עבודה מסוימים בעיר, הגנה עליהם מפני גירוש וכיו"ב. לפי אופיו של המפעל היה ה"ועד" מכנס לישיבה אנשים מתאימים, וה"מטה" היה שולח אדם אחד או שניים לארגון הפעולה. אולם בעוד שפעולת ה"מטה" התנהלה בסודיות גמורה, עשה ה"ועד" את עבודתו באורח גלוי למחצה, ובחוג שהיה רחב הרבה יותר מן המצו"ק ומן הקומורניסטים גם יחד. לאנשים שגויסו על ידיו לפעולות נאמר, שהם עושים לא למען מפלגה כלשהי, אלא למען "תנועת המרי העברי והמאבק נגד הגרמנים". ההיענות לפניותיו היתה כמעט מלאה, אך על כך יסופר עוד להלן.

גירסה שלישית על מבנה ההנהגה המאוחדת של המחתרת, הקרובה יותר לזו של הקומוניסטים ושונה משל גולוב, מוצאים אנו בעדותו של זאב פרידמאן, אחד ממנהלי הסדנאות בגיטו, שעמד — לפי דבריו — כל הזמן בקשר הדוק עם ההנהגה²⁰. לפי עדות זו הוקמו לאחר המו"מ על שיתוף פעולה, שני גופים: "ועד ציבורי" ו"ועדת תיאום". הוועד הציבורי היה בבחינת "סמכות עליונה". הוא התווה את המדיניות הכללית של הכוח הלוחם בגיטו וחיפה על פעולותיו כלפי מוסדות הגיטו. ועדת התיאום עניינה היה לתכנן ולבצע את הפעולות האמורות.

לכאורה נראה מתוכן ההסכם — על פי עדותו של גולוב — כי שיתוף הפעולה התייחס אך ורק לעניין היציאה ליערות וההצטרפות לפארטיזאנים. אולם אם אמנם נחתם ההסכם עוד בקיץ 1943, כנאמר למעלה, אין לקבל דבר זה. שהרי אז עדיין לא היה מקום לדבר על יציאה מאורגנת ליערות, משום שטרם נקשר קשר עם הפארטיזאנים הסובייטיים. כן אין להניח, כי אנשי מצו"ק ויתרו מבחינה עקרונית על רעיון ההתגוננות בתוך הגיטו במקרה של חיסול. משאר המקורות מסתבר, כי מאז ראשית 1943 ועד הגירוש לגרמניה, מעולם לא נסוגה המחתרת מרעיון זה. יתירה מזו: ילין וגלפרן עצמם מוסרים על תוכנית מפורטת להגנת הגיטו, שעובדה באותו זמן על ידי ועד "הארגון האנטי־פאשיסטי"²¹. תוכנית זו קבעה שהגיטו יחולק לשמונה אזורים הגנה. לכל איזור יתמנה מפקד, וייקבעו בו שתי נקודות מפגש, אחת בשביל כלל האוכלוסייה, והשנייה — סודית, בשביל פלוגות הקרב שיוצמדו לאיזור. הנשק המועט הנמצא ברשות המחתרת, יחולק בין הלוחמים בהתאם לתפקידיהם, ואילו לשאר האנשים תוכן כמות של נשק קר: גרזנים, מוטות־ברזל, סכינים ועוד. להכנת הציוד הוקמה סדנה חשאית, וכאחראים לה מונו המסגרים אלתר פייטלסון וישראל מילשטיין. ברגע שהגרמנים יכניסו לגיטו יחידות צבא או משטרה בכוונה ברורה להוציא את התושבים להשמדה או לרצחם במקום,

20. עדות זאב פרידמאן, עמ' 3.

21. פק"ג, עמ' 63—65.

פרק ד: לקראת מאבק סעיל

מיד יוזעקו תושבי הגיטו לנקודות המפגש. חלק מפלוגות הקרב, ובייחוד אלה הצמודות לאזורים שהגרמנים יתחילו בהם את פעולתם, יסתערו על האויב בכל הנשק שברשותן. מטרת ההסתערות תהיה להרוג גרמנים רבים ככל האפשר ולקחת מהם את נשקם, לרתק את היחידות הגרמניות ולתת על-ידי כך שהות לפלוגות הקרב שבאזורי הגבול של הגיטו לפרוץ את הגדר ולאפשר לאוכלוסייה לברוח. תפקיד חשוב ימלאו "פלוגות המציתים", שיצוידו בבקבוקי מולוטוב ובחומר-הצתה אחר. עליהן להעלות באש, בעיצומם של הקרבות, את הבתים הריקים ולהטיל על-ידי כך מבוכה בקרב הגרמנים. אחת הפעולות החשובות שתוכננו, היתה – התקפה על משמר הגיטו, כדי לפרוק את נשקו ולחלקו מייד בין הלוחמים. המחברים הנ"ל מייחסים את עיבוד התוכנית לוועד ארגונם. גם אם היה הדבר כך, יש להניח כי הוא אושר על-ידי ה"מטה" המשותף, או המט"ק, כתוכנית הגנה משותפת של המחתרת כולה.

מכל מקום יש לשער, שבהסכם לשיתוף-פעולה בין המחנות הוטעם הצורך בארגון הלחימה מחוץ לגיטו, בלי לוותר עקרונית על רעיון ההתגוננות בתוך הגיטו עצמו. הודגש עניין היציאה ליצרות, אלא שטרם נפתרה בעיית הקשר עם היער הפארטיזאני.

חיפושים אחרי קשרי-חוץ

ליהודי הגיטו היה מקום לצפות, כי המפנה במהלך המלחמה, שסימנו המובהק היה תבוסתם של הגרמנים בסטאלינגראד, ישפיע גם על הלכי הרוח בקרב העם הליטאי ועל יחסו לשלטונות הגרמנים. משכרון הניצחון ומן האשליות להשגת עצמאות לאומית מידי הנאצים "מושיעי האנושות מסייט הבולשוויזם" הספיקו הליטאים להתפכח עוד קודם-לכן, במשך שנת 1942. הגרמנים לא גילו כל כוונה וכל נטייה להקים ממשלה ליטאית בארץ, וכל המאמצים מצד הלאומנים הליטאים בכיוון זה, עלו בתוהו. ליטא היתה חלק של "אוסטלאנד", והשלטון כולו היה למעשה בידי הגרמנים. הנאצים גם לא הטריחו את עצמם להבטיח לליטאים עצמאות לאחר המלחמה. המשק הליטאי הלאומי הועבר לפסים מלחמתיים מובהקים, והקומיסארים הגרמנים שקדו, שחלק-הארי של תוצרת הארץ יסופק למכונת המלחמה הגרמנית. הוטל פיקוח חמור על כוח האדם, וכל ליטאי שלא נמצאה בו תועלת למשטר המלחמתי במקום, צפוי היה להישלח לגרמניה או למקומות אחרים בשטחי הכיבוש. מוסדות החברה והתרבות הלאומיים שותקו, וכל אמצעי ההשפעה וחינוך-ההמונים הועמדו לשירותה של מכונת המלחמה. הארץ נתרוקנה בקצב מהיר מנכסי החומר והרוח שלה כאחד. ה"תמורה" האחת והיחידה שקיבלו הליטאים בעד נאמנותם לנאצים היתה – השמדת היהודים. אין ספק שהלאומנים הליטאים ראו בכך רווח ממשי. בשנים 1941/2 יצאו להם מוניטין

חלק שני: התעוררות

של רוצחי־היהודים החרוצים והזריזים ביותר בכל ארצות אירופה הכבושה. והגרמנים הפיקו מהם תועלת מאקסימאלית בדבר זה. אלא שגם כאן ראו עצמם הליטאים מקופחים, שלא ניתן להם גם לרשת את יהודיהם. הגרמנים החליטו שרכושם של יהודי ליטא הוא רכושו של הרייך הגרמני. הגיעו לידינו קטעי תזכיר ששיגרה "המפלגה הליטאית הלאומנית" לממשלת הרייך בברלין. כתוב בו:

... הליטאים סבורים, שאפשר להשתמש בהצלחה ביהודי ליטא, שלא היגרו עד היום, כבכוחות עבודה בשיקום בילורוסיה ורוסיה החרבות. הליטאים סבורים, כי יש למסור את רכוש היהודים שעזבו את ליטא²² לרשות העם הליטאי, אף שידוע לה [למפלגה], שהגביטס־קומיסאר של שאוולי הודיע בשנת 1941 לראשי המחוזות את חוק היסוד, שכל הרכוש היהודי הוא רכושו של הרייך השלישי...²³.

אכן, לא היה לליטאים יסוד להיות מרוצים משלטון הגרמנים בארצם. אלא שכל עוד החזיקו חילות הנאצים מעמד בחזית המזרחית, קיבלו אלה בהכנעה את הדין, תוך התמקחות רפה בעניין היהודים. אך עתה, אחר המפנה הברור במהלך המלחמה — כלום ימשיכו בקו זה, כלום לא תקום מחתרת ליטאית לאומית למאבק בכובש? ואם תקום, התהיה מוכנה לעשות יד־אחת עם מחתרת יהודית?

שאלות אלה שאלו את עצמם, כנראה, ראשי המחתרת בגיטו קובנא. שני פלגיה כבר רכשו להם ניסיון מסוים בשטח זה. לעסקנים היהודים זכור היה היטב הקיר האטום שנתקלו בו בתקופת רציחות־ההמונים ב־1941, כשפנו לאישים ליטאים, לאנשי האינטליגנציה, והפצירו בהם להתערב, להפעיל את כוח השפעתם, כדי "לשמור על כבוד האומה הליטאית". זכרונות אלה ודאי לא עודדו חידוש הנסיונות. אמנם הצליחו אנשי מצר'ק ומקורביהם לקשור קשרים עם כמה ליטאים בעיר, אך הללו גילו נכונות כלשהי לעזור ליחידים, אך לא היו מוכנים לשיתוף־פעולה מחתרתי²⁴. התקווה שתקום

22. במושג "היהודים שעזבו את ליטא" התכוונו, כנראה, בעלי התזכיר לכל אותם היהודים, שברחו מליטא בתחילת המלחמה ולאלה שהושמדו בידי הגרמנים והליטאים עד תאריך תזכיר זה.

23. א' ירושלמי, פנקס ש ב ל י, עמ' 224. כן הכרוז של "איגוד לוחמי החופש הליטאיים" מאפריל 1942: "באיזו זכות מעקלים הגרמנים את רכושם של היהודים ואזרחי־חוץ? הריהו קניינם של העם הליטאי והמדינה הליטאית" (ארכיון יווא, OccE3b, 24—27).

24. עדות א' סגל. על יחסם של חוגי מחתרת ליטאית לאומית לשלטונות הכיבוש הנאצי למדים אנו מגילוי־דעת שהופץ בקובנא בראשית 1942 ויחס ע"י אנשי המינהל הגרמני ל"נוצרים־הדימוקראטים": "... אלפי בני־נוער שלנו משרתים אותם [את הגרמנים]. ברצון היינו ממשיכים לעזור להם בנשק ביד, אך אין הם מעוניינים בכך. הם כנראה סבורים, שבעזרה מעין זו אפשר יהיה לראות סימני

פרק ד: לקראת מאבק פעיל

מחותרת ליטאית לאומית לוחמת לא היה לה על מה שתסמוך. אף אנשי מצו"ק הבינו, כי אם תעמוד מחתרת ליטאית כלשהי, הרי תהיה זו מחתרת קומוניסטית, ועם שכזאת לא יצליח איש לקשור קשרים, מחוץ לפעילי הקומוניסטים שבגיטו.

פעילי "הארגון האנטי-פאשיסטי", שלא חדלו לעמול בכיוון זה במשך 1942, הגבירו עתה את מאמציהם. ואמנם במארכ 1943 נראו סימנים ראשונים של הצלחה. אחד מקשרי הארגון, יאשה דווידוב, התודע אל חייט ליטאי, ואצל אוואס טומאשאיטיס. הלה סיפר לו, כי מאז ראשית 1943 קיים בקובנא ארגון מחתרת אנטי-פאשיסטי, ושמו "איגוד למלחמה בפאשיזם בליטא". מטרתו הם: חבלה במפעלים העובדים למען הגרמנים, ניהול פעולות הסברה בקרב האוכלוסיה, וכן הקמת יחידות פארטיזאניות למלחמה ישירה באויב. דווידוב גילה לליטאי, כי גם בגיטו יש ארגון מחתרת בעל מטרת דומות. זה וזה מסרו להנהגת ארגוניהם את הידיעות שהשיגו, ושני הצדדים החליטו לכונן מגע ביניהם, תוך הקפדה על דרכי זהירות חמורים.²⁵

ידוע על השתתפותו של חיים ילין בחגיגה סודית של האחד במאי, שנת-קיימה מטעם ה"איגוד" הליטאי האמור, בדירת מנהיגו מיקאס קיאופא.²⁶ במסיבה האזינו לראדיו מוסקווא, ששידר אותה שעה מישידר מיוחד לחג הפועלים הבינלאומי, ופקודת-יום של סטאלין, כמפקד עליון של הכוחות המזוינים הסובייטיים. לאחר המסיבה נשאר חוג מצומצם של חברים להתייעצות. במסיבה עצמה השתתף חיים ילין כליטאי, שזה עתה הצטרף ל"איגוד". רק לחוג המצומצם של פעילי הארגון גילה ש"הליטאי החדש", שהוצג לפני הנאספים כאדם ששמו ולאדאס, הוא יהודי מן הגיטו. חיים ילין תיאר את פעולות ארגונו בתנאי הגיטו הקשים, והדברים עוררו התפעלות בלב הנאספים. אחרי חילופי אינפורמציה הגיעו שני הצדדים לידי מסקנה, שמטרות ארגוניהם זהות, ושיש מקום לשיתוף פעולה הדוק. הוחלט לתאם

ריבונות... ועל כך אין מקום לדבר כלל. הגרמנים אף אינם חושבים לתת לנו את מדינתנו, לא עתה ולא אחרי המלחמה. אדרבה. מתאשרת והולכת ההנחה, שהם רוצים להשמידנו כעם ליטאי, לאלצנו להתכחש ללאומיותנו או להתפזר ברחבי ארץ רוסיה הרחוקה ובארץ גרמניה... חובתו הקדושה של כל ליטאי היא להגן על כבוד אבותיו, מולדתו, לשונו וזכויותיו. בכך אין אנו מתכוונים להסית להתקוממות. הגרמנים צמאיינקם, ועל כל גרמני מומתים מאה אורחים שוחרים שלום. הבה ונלחם בהם בנשק המוכר לנו היטב ממלחמת העולם הראשונה: שיחוד. מאותם ימים יודעים אנו עד כמה מחבבים הגרמנים שוחד. היום הם באים אלינו במדי-פאר ובסיסמאות נאות. אך למעשה מסתירים ברוב המקרים מאחורי מדים אלה אותם אגואיסטים, מאטריאליסטים וסאדיסטים... (ארכיון ייווא, OccE3b, 20-23).

25. פ' ג' עמ' 69-70.

26. שם, עמ' 73.

חלק שני: התעוררות

את הפעולות, ושלפחות פעם בשבוע ייפגשו נציגי שני הארגונים לסידור העניינים השוטפים.

הפגישות של נציגי הארגונים נעשו בשיחים שעל שפת ויליה, לא הרחק מן הגיטו. בשם הארגון היהודי היה משתתף בהן דימה גלפרן, שהיה מסתנן דרך גדר הגיטו, ובשם הליטאים – טומאשאיטיס, שהיה מגיע לכאן בסירה מן הגדה השנייה. שיתוף הפעולה בין שני הארגונים התבטא במעשי חבלה, בהפצת חומר הסברה מקומי וחומר שנתקבל לפרקים ממוסקווא בדרך האוויר ובהכנת תעודות מזויפות. הארגון שבגיטו קיבל מן ה"איגוד" את העיתון הבלתי-ליגאלי המקומי Kova (מאבק) ואת העיתונים Tiesa (אמת) ו-Tarybų Lietuva (ליטא הסובייטית), שנשלחו ממוסקווא. בגיטו הכינו בשביל ה"איגוד" חותמות ולוחות-ליגוליאום להכפלת כרוזים. אף השאפירוגראף ש"סחב" חבר הארגון משה מוסליס מן הגרמנים, נמסר ל"איגוד" הליטאי. כעבור זמן-מה החליטו שני הארגונים להקים ביער בייטאגולא, שבסביבת קובנא, גוד פארטיזאנים²⁷. הוקמו שם בקתות-עפר אחדות והושם בהן מעט נשק. שבויי-מלחמה סובייטיים אחדים, שברחו מן השבי והסתתרו זמן-מה בקובנא, היו הראשונים שעברו לשם, ואחר-כך הצטרפו אליהם כמה ליטאים גרדפי הגסטאפו.

הגדוד כונה בשם 'Pergale' ("ניצחון"). הראשונים הכינו את הבסיס לקבלת מספר גדול יותר של לוחמים מן העיר ומן הגיטו. הארגון היהודי העביר לשם ציוד, כגון מגפיים, חגור צבאי ולבנים, ואף הרכיב קבוצת יהודים, שהתכוונו להצטרף לגדוד. אך בטרם הספיקו לעשות זאת, נתגלה הבסיס על-ידי הגסטאפו. היתה התנגשות בין הפארטיזאנים ליחידת משטרה. ראש הגדוד וסגנו נפלו בקרב, והיה הכרח לוותר על הבסיס לחלוטין. שני הארגונים ניסו עוד פעם להקים בסיס פארטיזאני ביער שליד העיירה צ'יקישוק, אף הוא בסביבת קובנא, וגם ניסיון זה סופו היה מר. ראשי ה"איגוד", קיאופא, טומאשאיטיס ואחרים, נתפסו בידי הגסטאפו. הגרמנים חשדו שיש שיתוף-פעולה בין ה"איגוד" לתושבים מן הגיטו. הם ניסו לסחוט פרטים על כך מאשתו של טומאשאיטיס, עינו אותה עינויים קשים, ואף הביאו אותה לגיטו. האשה עמדה בניסיון ולא מסרה איש מפעילי הגיטו שהכירה. כמה מחברי הארגון היהודי נאלצו "להיעלם מעל פני השטח" ולהיחבא זמן-מה בבונקרים תת-קרקעיים שעמדו כבר אז לרשות המחתרת, מתוך חשש מבוסס שנודעו שמותיהם לגסטאפו.

27. שם, עמ' 71. במאמרו הנ"ל של שטאראס (ראה למעלה חלק ראשון, הערה 188) אין זכר לפרשת ה"איגוד" וקשריו עם "הארגון האנטי-פאשיסטי" בגיטו.

פרק ד: לקראת מאבק פעיל

קשרים ראשונים עם פארטיזאנים

ה"איגוד" בעיר נתפורר עקב שני הכשלונות והאבידות הקשות בנפש. לא כן הארגון בגיטו. הוא המשיך לפעול ואף לא נתייאש מן השאיפה לקשור קשר עם "התנועה הפארטיזאנית הליטאית", שלפי שעה היתה אגדה יותר משהיתה עובדה ממשית. אלא שההנהגה למדה לקח מן הכשלונות. בינתיים הגיעו למחתרת הגיטו ידיעות ממקורות שונים על הימצא פארטיזאנים ביערות שבדרום-מזרח ליטא, וכן במחוז קיידאן ווילקומיר. הוחלט להתחיל בחיפוש נמרץ אחרי יחידות פארטיזאניות גדולות במקומות מרוחקים אלה.

פעולה זו נמשכה כחודשיים (אוגוסט—ספטמבר 1943)²⁸. שלוש קבוצות-סיור יצאו לדרך בתקופה האמורה. הקבוצה הראשונה יצאה ב-5 באוגוסט, ובה חמישה לוחמים, שלפי עדותם של ילין—גלפרן²⁹ היו מן הטובים והאמיצים ביותר בארגון. בראש הקבוצה עמד ישראל מילשטיין, בחור חסון, מסגר לפי מקצועו, מראשוני הפעילים במחתרת הגיטו, ואתו בצלאל יפה, יאשה דווידוב, שהתמחה בענייני קשר מחתרת, משה סלאוויאנסקי, שהצטיין במעשי חבלה נועזים נגד הגרמנים, ומיכאל טייטל³⁰. הם היו מזוינים באקדחים וברימונייד ומצוידים במפות ובמצפנים. מטרתם היתה לחפש פארטיזאנים ביערות שבמזרח ליטא. זמן רב לא נתקבלה כל ידיעה על גורלם. בתקופה מאוחרת יותר נודע, שהקבוצה נתקלה ביחידת משטרה וכל חבריה נפלו בקרב³¹.

קבוצת סיירים שנייה יצאה בסוף אוגוסט, ובראשה אהרון וילנצ'וק. זו הגיעה ליערות יזנה, אך לא הצליחה לגלות שם עקבות פארטיזאנים. הסיירים חזרו לגיטו בשלום. בתחילת ספטמבר שוב יצאה קבוצת סיירים, ובה שלושה אנשים: מרדכי ליפקוביץ, מרדכי שטרן וזלמן בורודאווקא. הוטל עליהם לקשור קשר עם יחידת פארטיזאנים, שפעלה, לפי ידיעות שנתקבלו, ביערות יונאווא, בפיקודו של צנחן יהודי, לייב סולומין ("פטרוביץ"), וכן להגיע למחוז וילקומיר. ממקור אחד³² מסתבר, שסולומין התחמק מלבוא במגע אתם. בדרך בין יונאווא לוילקומיר פגעו בהם אנשי המשטרה הליטאית והם נפלו בקרב. באותו זמן יצאו לסיורים גם לוחמים יחידים: חנא פאדיסון הגיע ליערות יונאווא והירש גוטמאן — לסביבות גארליאווא-מארוצ'אי.

28. גאר, עמ' 145.

29. פק"ג, עמ' 74; השווה וירשולים, עמ' 63.

30. ראה גם עדות א' מוזס, עמ' 3 (תקליט 1); לפי עדות זו יצא בקבוצה האמורה גם זלמן קראוץ.

31. למילשטיין הוענק עיטור "הכוכב האדום", לפי צו נשיאות הסובייט העליון, מיום 1.7.58 (וירשולים, עמ' 8).

32. עדות מ' פוגאצקי-שמאלי, עמ' 19. פרטים על קבוצת סולומין, ראה להלן, פרק י, "המחתרת הליטאית בפעולתה".

חלק שני: התעוררות

כל הסיורים האלה לא הביאו תוצאות של ממש. על אף אומץ-הלב ומסירות-הנפש של הסיירים ועל אף הקרבנות המרובים לא הצליחו להקים קשר עם תנועה פארטיזאנית שמחוץ לגיטו. המצור ששמו הגרמנים והליטאים על הגיטו לא ניתן לפרוץ אותו, כל עוד נעשו מאמצי הפריצה בכוחות מקומיים בלבד. בשלהי הקיץ חל שינוי בעניין זה³³. בחודש ספטמבר 1943 נתקלו כמה יהודים, שהיו יוצאים לעבודה בעיר, בליטאי ששאל על "הסופר חיים ילין" וביקש להתקשר עמו. ראשי המחתרת בגיטו חששו מפני פרובוקאציה והחליטו תחילה לא להיענות להפצרותיו של הליטאי. אולם בינתיים נתקל הלה בחבר "הארגון האנטי-פאשיסטי" יעקב לוי, שהכירו כאיש השמאל, ואף נזכר שישב אתו פעם לפני המלחמה, במחנה-הסגר, בעוון פעולה מהפכנית. אמנם לא היה ביטחון, שלא הפך את עורו בינתיים ולא נעשה למשרת הגסטאפו, אף-על-פי-כן החליטו להסתכן ולהיפגש אתו. הפגישה נתקיימה ב-14 בספטמבר. מצד המחתרת שבגיטו בא דימה גלפרן לבדו, אך בקרבת מקום הפגישה ישבו חמושים חיים ילין ומשה מוסליס, מוכנים להגיב על כל סימן של בגידה. הליטאי הציג את עצמו כיוזאס טוביאליס, שליחה של המחתרת הקומוניסטית בוויילנא. הוא סיפר, כי כבר פעמים מספר בא בשליחות לקובנא, כדי לקשור קשרים עם "החברים הליטאים", אך ללא הצלחה. לבסוף קיבל הוראה לחפש קשר עם המחתרת הקובנאית באמצעות פעילי המפלגה הנמצאים בגיטו, ובעיקר באמצעות חיים ילין.

ועדיין לא היו אנשי הגיטו בטוחים, אם מותר להם לתת אמון מלא בליטאי. הלה הרגיש בכך והתחייב להביא ראיות על שליחותו. למחרת הגיע מוויילנא והביא עמו מכתב כתוב יידיש, מיועד ליעקב לוי וחתום באות "ג". לפי הסימנים שניתנו בגוף המכתב הבינו, כי כתבה אותו ג'סיה גלֶזֶר, עסקנית ידועה של המחתרת הקומוניסטית בליטא מלפני המלחמה, שכינויה המחתרתית היה "אלבינה". טוביאליס הוסיף בעל-פה, כי את המכתב כתבה צנחנית ממוסקווא, והיא דורשת, ש"הארגון" ישלח לוויילנא "אדם אחראי, כדי לקבל אינפורמציה והוראות".

טבעי היה שמשימה קשה כזו תוטל על חיים ילין: הרי לא היה כמוהו יודע את תחבולות ההסוואה ב"צד הארי" ומכיר מקרוב, מתוך ניסיון עצמי, את תנאי המחתרת, הישגיה וצרכיה – הן בגיטו הן בעיר. כן היה הוא מתאים יותר מכול לנסיעה מבחינת אופיו, מעמדו במחתרת והאמון שרחשו לו חבריו. חיים ילין לא היסס הרבה, לבש את מדי פקיד-הרכבת, שהיה רגיל להסתובב בהם בעיר, שם את אקדחו באמתחתו וחמק מן הגיטו. את 90 הק"מ שבין קובנא לוויילנא עבר ללא תקלה, ובו ביום הפגישו אותו אנשי המחתרת הוויילנאית עם הצנחנית ממוסקווא.

33. פ ק "ג, עמ' 75 ואילך.

פרק ד: לקראת מאבק פעיל

אין אנו יודעים בדיוק מה היה תוכן שיחתם של השניים, ואם הגיעו בקלות לכלל דעה אחת. ידוע לנו, כי לגסיה גלזר היתה עוד קודם לכן הזדמנות להכיר את בעיות המחתרת בגיטו קובנא לפי דוגמת המחתרת בגיטו וילנא, שעמה עמדה בקשר מאז הצנחתה ממוסקווא. הנתונים שבידינו על יחסיה ודיוניה עם פפ"א מפיצים אור על גישתה לבעיות אלה בכלל ועל העמדה שהיתה עשויה לנקוט לגבי בעיותיה של מחתרת גיטו קובנא. כפי שמסתבר מעדותו של אבא קובנר, הביאה עמה גסיה גלזר הוראות ברורות, כיצד לכוון את המחתרת הקומוניסטית וכיצד להסדיר, או לנסות להסדיר — במישׁ רין או בעקיפין — את היחסים בין ארגוני המחתרת בגיטאות ובין המחתרת הליטאית שמחוץ לגיטאות:

... לא ידוע לי מכלי ראשון בדיוק באיזו שליחות באה אלבינה מן המטה הליטאי שבמוסקווא, אבל מתוך שחזרם של הדברים יש להגות, שהמטה הליטאי, שאחר־כך היה להנהגת התנועה הפארטיזאנית הליטאית, הוא ששלח את אלבינה לפעול בעיר הבירה ובסביבותיה. איני יודע, אם היתה היא השליח הראשון לעבודה זו. מכל מקום היא השליח הראשון שנפגשו עמו. היא הגיעה לגיטו וילנא, והיו לנו [הכוונה כנראה לראשי הפפ"א] כמה פגישות עמה. היא עשתה עליי רושם של אדם רציני בעל עוז. ולאחר ש"עשתה הכרה" עם הבעיות בגיטו וילנא (היא דיברה יידיש) וראתה את ארגון המחתרת והתפעלה מאוד, עזבה את הגיטו. אגב, היה לנו ויכוח עמה על בעיית ההתגוננות בגיטו... היא התנגדה לקיום מחתרת בתוך הגיטו וטענה, שיש דרך אחת ויחידה — לצאת מן הגיטו ולארגן את המלחמה הפארטיזאנית ביערות ואת המחתרת בעיר. הגיטו הוא רק מכלאה ואין בו שום איחוד לאומי, וכיוצא באלה... למזלנו היתה לחברים הבולטים שבין הקומורניסטים בוילנא, גישה חיובית יותר ולאומית יותר... הודות לכך הצלחנו בוויכוח עם אלבינה ועם קומוניסטים אחרים לשכנע גם אותם, שחובתנו כלוחמים יהודים להיות עם היישוב היהודי עד סופו, עד המעשה שנוכל לעשותו למען הציבור היהודי שאנחנו בניו. היא באה בהוראה ברורה לא לאשר ארגון מחתרת בתוך הגיטו אלא על בסיס עירוני, ולא יהודי בלעדי... היא ביקשה לשכנע אותנו, שנוותר על פעולותינו בגיטו, וכל מי שבידו הדבר יש להוציאו לבסיס מחוץ לגיטו, כדי שיוכל לפעול פעולה מחתרית כללית. שכנענו אותה שלא כן הדבר...³⁴.

בהמשך עדותו מטעים קובנר, כי לא היה זה רק עניין של ניצוחי מלים. גם העובדות היה בהן כדי להפריך את גישתה של אלבינה. זמן קצר לפני

34. עדות אבא קובנר, עמ' 4 ואילך (תקליט 2).

חלק שני: התעוררות

בואה של אלבינה הוצנחו בסביבות וילנא צנחנים אחדים, שאף הם נשלחו על-ידי ההנהגה הליטאית. הללו "לא סמכו על נשקם" — כביטוי של קובנר — אלא ביקשו להשתית את פעולתם על עזרה מצד איכרים אוהדים ועל קשרים בתוך האוכלוסיה הליטאית. לא ארכו הימים והצנחנים הללו נתפסו ונהרגו. אחרי שנתגלו בתוך אותו כפר שסמכו עליו כל כך. יש סברה, שאחת מן המשימות שלמענו נשלחה אלבינה לליטא, היתה גילוי עקבותיהם של אותם צנחנים. גם מפי חיים ילין יכלה לשמוע לא מעט על נסיונות בלתי מוצלחים ועל כשלונות עקובים מדם בתחום זה של הקמת מחתרת "כלל-ליטאית". אין אנו יודעים בבירור, אם למדה גלזר לקח מעובדות אלה לגבי אמונתה החזקה ב"מחתרת עירונית", ב"מחתרת כלל-ליטאית", ואם עמדתה לגבי בעיות המחתרת בגיטו קובנא הושפעה על-ידי הניסיון שרכשה לה בוילנא. אך רמז כלשהו נמצא בעובדה, שמיד למחרת בואו של ילין לוילנא שמו שניהם — הוא ואלבינה — את פעמיהם לעבר יערות רודניקי, מקומה של הבריגאדה הפארטיזאנית הליטאית, שבראש מפקדתה עמד יורגיס, הוא היהודי זימאן, עסקן קומוניסטי מקובנא.

חיים ילין שהה ביערות רודניקי כשבועיים. במקורות הקומוניסטיים אין אנו מוצאים אפילו מלה אחת על פגישותיו עם מפקדי הבריגאדה. לא נאמר שם אלא שהוא "קיבל אימון מעשי ועיוני בגדודים פארטיזאניים אחדים: בחיסול גארניזון גרמני ליד וארינה ופיצוץ גשר על הנהר מרקינה³⁵. לאחר שקיבל הוראות מתאימות להמשך העבודה, חזר לגיטו". אולם ממקורות אחרים נודע, כי אמנם נתקיימו שיחות בינו ובין אנשי הפיקוד, ונדונו בהן בעיות חשובות מאוד לגורלה של מחתרת קובנא. מסתבר כי בשיחות אלה הוכרע עניין תוכנית הפעולה, שנודעה בשם "תוכנית אוגוסטובה", ושביצועה עלה למחתרת הגיטו בהרבה קרבנות, ואף עלול היה להמיט שואה על הגיטו כולו, מחמת ליקוייה של התוכנית עצמה. אולם על כך ניחד את הדיבור בפרק הבא.

ביקורה של אלבינה בגיטו

חשוב להזכיר עוד את ביקורה של גלזר בגיטו קובנא, ביקור שהשפעתו על "הארגון האנטי-פאשיסטי" היתה דומה להשפעת ביקורה של אירנה אדאמוביץ' על המחנה הציוני בגיטו (ראה פרק ג).

גסיה גלזר הגיעה לקובנא זמן מה אחרי שובו של חיים ילין לגיטו. עניינה היה לארגן את המחתרת הקומוניסטית הליטאית, אך היא גם הביעה את רצונה להכיר את עבודתם של חבריה בגיטו. כניסתה לגיטו טעונה היתה תכנון מדוקדק. אמנם באותה תקופה לא היה זה קשה במיוחד להיכנס אל

35. פ' ק' ג, עמ' 76. הכוונה כנראה לנהר מרקיס, שנקרא גם מרצ'אנקא.

פרק ד: לקראת מאבק פעיל

הגיטו ולצאת ממנו בעזרת "אנשי השער" היהודים, בלי שהשומרים הגרמנים והליטאים יידעו על כך. יושבי הגיטו עשו זאת לעתים קרובות, ולפעמים היו נכנסים ויוצאים אפילו ליטאים מן העיר. באותו זמן כבר היו היחסים בין שומרי השער היהודים ובין אנשי המשמר הגרמני והליטאי "הדוקים" כל-כך — על-ידי שיטה מסובכת של מתנות, שוחד, "טובות" וכד' — שניתן לבצע כל "מיבצע מיוחד" ללא קשיים ניכרים, כמובן בתנאי שהכול נעשה על דעתם ובהסכמתם של ראשי המשטרה ולשכת-העבודה היהודים. אלא שמעולם לא היתה ודאות ששומרי השער לא יופתעו על-ידי "ביקור" מיוחד של גרמנים רמי-מעלה. במקרה כזה היתה הביקורת ליד השער עוברת בדרך כלל לידי האורחים, או שהיתה נעשית בפיקוחם הקפדני, ואז עלולים היו לגלות כל דבר עבירה. במקרים אלה היו בודקים את האנשים ביסודיות שאין למעלה ממנה. ואילו היתה אלבינה נופלת בידי מבקר-קפדן כזה, אין ספק שהיה מוצא על גופה את האקדח ה"איש", שהצנחנית הסובייטית לא רצתה בשום פנים ואופן להיפרד ממנו, ודבר זה היה מעמיד בסכנה את הגיטו כולו. מכאן ההתרגשות הרבה ששררה הן ליד השער, הן בהנהגת המחתרת כל אותו יום. אך הכול הלך למישרים וכניסתה של אלבינה עברה בשלום. בגיטו שהתה גסיה גלזר כעשרה ימים. את רוב זמנה הקדישה ל"ארגון האנטי-פאשיסטי", אך היא גם נפגשה עם ראש המשטרה היהודית, משה לוויין, וכן עם נציג "השומר הצעיר", שהיה אותו זמן קשור עם "הארגון"³⁶. אין לנו ידיעות מפורטות על פגישות אלה, אולם גדול היה ערך ביקורה בשביל "הארגון" ותוכניותיו לעתיד הקרוב, והוא השפיע לא מעט על כיוון פעולותיה של מחתרת הגיטו כולה. "סוף-סוף זכינו למה ששאפנו אליו למן היום הראשון ושעלה בעמל ובקרבות רבים כל כך — להתייצב תחת הנהגתה הישירה של המפלגה למאבק עם הכובש"³⁷. הוזה אומר — עם ביקורה של גלזר בגיטו חל שינוי יסודי במעמדו הפורמאלי של "הארגון האנטי-פאשיסטי". הוא הוכר על-ידי "נציג מוסמך" של מרכז המפלגה הקומוניסטית כחלק של המפלגה וכמגשים את קו המפלגה במאבק עם האויב הנאצי. קשה לדעת איך קיבלו עובדה זו אותם חברי "הארגון" שלא היו קומוניסטים, והרי היו בו כאלה. אבל לגבי הפעילים הקומוניסטים ודאי היה בכך משום פדות לרגשי אי הביטחון ולספקות שהדריכו את מנוחתם ואת "מצפונם המפלגתי", כל עוד היו מנותקים לחלוטין מן המרכז ונאלצים לקבוע את דרך פעולתם אך ורק לפי שיקולם ולפי "החוש הבולשוויסטי" שלהם.

השינוי לא היה פורמאלי בלבד. בישיבות שהשתתפו בהן גסיה גלזר עובדה תוכנית פעולה לשבועות הקרובים, שהתבססה על הנחיותיה של שליחת

36. עדות ג' פוגר-טורצ'ין, עמ' 16.

37. פ' ג, עמ' 78.

חלק שני: התעוררות

מוסקווא וקיבלה את אישורה. התוכנית בקווייה הכלליים היתה זו: הארגון יוסיף לשתף-פעולה עם שאר ארגוני המחתרת, תוך שימוש בשירותיהם של מוסדות הגיטה, אך יעשה מאמצים מוגברים להניע את המחתרת כולה להוצאה מיידית של לוחמים ליערות ולסיפוחם לתנועה הפארטיזאנית הסובייטית. האמצעים המעשיים להגשמת משימה זו יהיו: (1) ניסיון לכוון קשר עם היחידה הפארטיזאנית של סולומין שביערות יונאווא, מתוך מגמה לשלוח לבסיסה לפחות חלק מלוחמי הגיטה; (2) שיגור קבוצות אחדות של לוחמים מאומנים ומזוינים מכל ארגוני המחתרת ליערות אוגוסטובה—גוש יערות במרחק של כ־130 ק"מ דרומית מקובנא, מקום שנפגשו בו הגבולות של ליטא, פולין ופרוסיה המזרחית—לשם הקמת בסיסים פארטיזאניים שם; (3) הקמת "בסיסי בנייים" פארטיזאניים בסביבות קובנא, העתידים להקל על המסע ליערות אוגוסטובה המרוחקים.